

Гаук А. І.,
докторант кафедри археології, спеціальних історичних
і правознавчих дисциплін
Кам'янець-Подільського національного університету і
мені Івана Огієнка, кандидат історичних наук

РОЛЬ ЧОРНОСОТЕННОЇ ПРЕСИ В СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті досліджується діяльність чорносотенних організацій в Україні на початку XX ст. з акцентом на їхні пропагандистські стратегії, взаємодію з державною владою та вплив на суспільство. Окрема увага приділяється ролі друкованих видань у поширенні монархічної ідеології та протидії революційним і ліберальним силам. Аналізується сприйняття чорносотенцями Маніфесту 17 жовтня 1905 року, їхнє ставлення до Державної думи, а також антисемітська й ксенофобська риторика, спрямована проти політичних супротивників. Розглянуто також використання чорносотенцями підтримки царської влади для легітимації власної позиції та ідеологічних засад.

Ключові слова: чорносотенці, монархія, царизм, парламентаризм, Державна Дума, революція, преса, антисемітизм, пропаганда, агітація.

Вивчення правоконсервативного чорносотенного руху початку XX ст. є важливим для розуміння політичної мобілізації в Російській імперії, проте його ідеологія залишається недостатньо дослідженою. Радянські дослідження [10] були здебільшого упередженими, що, за певними виключеннями [14; 15], позначилося і на російській історіографії [4; 8]. Вагомий внесок зробили зарубіжні [12] та українські [13; 11; 5; 6; 7; 16; 17; 2; 18] дослідження, однак для системного розуміння ролі чорносотенців потрібна подальша розробка проблематики.

Період Першої російської революції став часом гострої боротьби між ліберальними, соціалістичними та правоконсервативними концепціями майбутнього імперії. Попри певну стабілізацію ситуації та перехід уряду до репресій, боротьба

за симпатії суспільства тривала. Однією з найактивніших у цій боротьбі сил стали чорносотенні організації, метою яких було збереження самодержавного ладу та пропаганда «вічних цінностей» монархії [16, с. 46-47].

Чорносотенство охоплювало широкий спектр монархічних об'єднань, спрямованих на протидію революційним рухам [11, с. 91]. Початок руху пов'язують із відкриттям Російського Зібрання в Петербурзі у 1901 р., з якого згодом виокремилось Київське Російське Зібрання [6, с. 17]. У 1905 р. в Москві постає Союз Російських Людей (СРЛ), який швидко розширив діяльність на Київ. Паралельно виникає Монархічна Партія на базі Російського Братства. Головною ж силою став Союз Російського Народу (СРН), створений у листопаді 1905 р., що відкрив 15 філій в Україні та став найбільш масовою організацією революційного періоду [6, с. 17-26; 11, с. 91]. У 1907 р. від нього виокремився самостійний Київський СРН. В Україні діяли й бойові осередки, зокрема «Товариство активної боротьби із революцією та анархією» (1905) та молодіжна організація «Двоголовий Орел» (1906), яка згодом також набула бойового характеру [6, с. 42-43].

Чорносотенці формували молодіжні (як «Всеросійська національна студентська спілка»), робітничі організації (як СРР у Києві), а також кустарні й торговельні артілі [6, с. 48]. Активно залучали держслужбовців: у прокламаціях зазначалося, що вірнопідданий службовець мав підтримувати СРН [26, арк. 1; 25, арк. 1]. Так, до прикладу, у листівці СРН «До відома людей, котрі служать» прямо вказувалося, що люди, які перебувають на державній службі, не можуть не бути вірнопідданими російськими громадянами, а отже зобов'язані визнати положення Спілки та всіляко їй сприяти [15, с. 154]. Втім, урядову бюрократію чорносотенці звинувачували в розкраданні держави, протиставляючи їй традиційний образ монарха. Вказувалося, що сучасний бюрократичний устрій відтінив собою «світлу особу російського царя» та призвів державу до прірви [34, арк. 1]. Такий устрій, на думку СРН, як зазначало видання «Російське знам'я», не мав нічого спільного із самодержавством, яке являло собою справжнє єднання влади й народу і діяло як єдине ціле [27, арк. 1].

Усюди чорносотенці прагнули мобілізувати різні прошарки населення: від селян до інтелігенції [33, арк. 1]. Основною формою впливу була агітаційна діяльність через пресу: на теренах України виходило 25 чорносотенних газет – «Набат», «Кримське слово», «Киянин», «Російський богатир», «Мирна праця», «Ранок» тощо [6, с. 91-92]. Завдяки державній підтримці вони мали перевагу перед соціалістичними і ліберальними виданнями, оскільки не обмежувались цензурою.

Ключовим питанням ідеологічних дискусій було ставлення до Маніфесту 17 жовтня 1905 року та Державної Думи. Чорносотенна преса вдавалася до софістики, щоб пояснити реформи як такі, що не обмежують самодержавство, використовуючи соціальну демагогію для залучення робітників і селян.

Ідеологічно чорносотенці намагались інтерпретувати Маніфест як акт довіри царя, а не поступку [6, с. 70]. Вважалося, що монарх лише формально обмежив себе «морально», але залишився самодержцем [19, арк. 2; 20, арк. 1-2]. Водночас свідчення контакту із царем, як то вітання від монарха (зокрема лист подяки СРН у 1907 р.), використовувались як елемент легітимації організацій [42, арк. 1; 5, с. 96]. Агітаційні матеріали просували ідею, що нова форма управління – лише спосіб краще служити народу. У публікаціях робився наголос на бажанні царя захистити селян та «маленьких людей» [23, арк. 1]. При цьому парламентаризм засуджувався як «заморська вигадка» [37, арк. 1; 23, арк. 1] і загроза стабільності [28, арк. 1; 3, с. 290]. Будь-які поступки в сфері амністії чи скасування смертної кари описувались як катастрофа, що відкріє шлях злочинцям і революціонерам [40, арк. 1; 17, с. 41; 39, арк. 1; 24, арк. 1].

Політичних опонентів чорносотенці зображували ворогами російського народу. Кадети, зокрема, характеризувались як партія, що захищала інтереси євреїв, вірмен, німців та інших «іногородців» [38, арк. 1; 39, арк. 1; 22, арк. 1].

Після провалу монархічних організацій на виборах до І Державної Думи (9,2% голосів) вони вимагали її розпуску, а саму Думу описували як «злочинну» та підконтрольну євреям [9, с. 577; 24, арк. 1-2; 39, арк. 1].

В образі «внутрішнього ворога» найчастіше фігурували євреї, котрих ототожнювали з революціонерами [11, с. 93; 16, с. 51].

Антисемітизм став стрижнем чорносотенного світогляду. Євреям закидали як участь у революціях, так і міфічні злочини – від ритуальних вбивств до шахрайства [32, арк. 1; 29, арк. 1; 2, с. 36]. Зокрема посилялись на статистику участі євреїв у політичних злочинах (до 55% у деяких регіонах) [16, с. 50]. Їх вважали носіями чужої моралі, «пролазливої совісті» та загрозою для державного ладу [27, арк. 2; 37, арк. 1; 36, арк. 1].

Взагалі ксенофобія займала центральне місце в чорносотенній ідеології: так, до прикладу, ті обурювались, що іногородці теоретично могли внаслідок реформ, претендувати на владні урядові та суспільно значущі посади, як то генерали, губернатори, вчителі, лікарі, тощо [31, арк. 2; 36, арк. 1]. В пропагандистських текстах із метою залякування та реакційної мобілізації населення, зображувались відверто абсурдні апокаліптичні картини – як, наприклад, Одеську республіку з євреєм-президентом [31, арк. 1]. На противагу таким популістичним гіперболам проголошувалось і гасло: «да не буде ні республіки, ні президента во віки віків» [31, арк. 2].

В цьому контексті варто зазначити, що, хоч українське питання спочатку ігнорували, у 1908 р. заснування Київського Клубу Російських Націоналістів ознаменувало початок антиукраїнської кампанії. Вже у циркулярі 1910 р. українців офіційно назвали «іногородцями» з усіма закономірними наслідками [5, с. 57-58; 5, с. 63].

В своїй ідеології, а відповідно й у риторичі, чорносотенці постійно протиставляли себе «іногородцям» і «безбожникам», проголошуючи захист православ'я. Православна церква залишалась ключовим союзником монархічних організацій, а священники – важливою опорою руху. У листівці Київського відділу Російського Зібрання від 17 жовтня 1905 р. «Вельмишановні пастирі» містився заклик до духовенства, яке мало значний вплив на суспільство та право голосу, допомогти в організації виборчої кампанії, агітації та підтримці Російського Зібрання. Особливо підкреслювалося, що сільські священники, маючи тісний контакт із селянами, можуть роз'яснити їм аграрну програму партії та закликати голосувати за потрібних кандидатів, щоб запобігти приходу до влади тих, хто не дбатиме про народні потреби [21, арк. 1].

Отже характерною рисою чорносотенної риторики було поєднання апологетики самодержавства з агресивною критикою революційних, ліберальних і національних рухів, що супроводжувалося поширенням ксенофобських та антисемітських стереотипів. Їхнє негативне ставлення до Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та діяльності Державної Думи свідчить про відмову визнавати легітимність будь-яких елементів представницької влади.

Водночас, взаємодія з державною владою слугувала для чорносотенців важливим засобом легітимації власної присутності в публічному просторі, а також сприяла поширенню монархічної пропаганди серед широких верств населення. У цьому контексті чорносотенні організації постають як складова частина офіційного ідеологічного фронту самодержавства в умовах революційних потрясінь. Їхня діяльність мала чітко виражений пропагандистський характер і спиралася на використання друкованих видань як ключового інструмента впливу на громадську думку.

Список використаних джерел та літератури:

1. Безаров О. Єврейський чинник у революційному русі в Російській імперії (1861–1917 роки) : монографія. Чернівці : Технодрук, 2018. 440 с.
2. Буравський О., Цецик Я. П. Політична діяльність чорносотенців у Волинській губернії на початку XX ст. *Емінак*. 2018. № 4(1). С. 33–37.
3. Ивакин Г. А. Чорносотенство в политической системе Российской империи начала XX века : дис. д-ра ист. наук. Москва, 2014. 516 с.
4. Кожин В. Загадочные страницы истории XX века. М. : Прима В., 1995. 228 с.
5. Любченко В. Б. Теоретична та практична діяльність російських націоналістичних організацій в Україні (1908–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 55–65.
6. Омелянчук І. В. Чорносотенне движение на территории Украины (1904–1914 гг.) : монографія. Київ : НІУРО, 2000. 167 с.

7. Омелянчук І. Чорносотенний рух в Україні на початку ХХ століття. *Сучасність*. 1997. № 12. С. 86–94.
8. Острецов В. М. Чёрная сотня и красная сотня. М. : Воениздат, 1991. 48 с.
9. Политические партии России. Конец XIX – первая треть ХХ века. Энциклопедия. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. 872 с.
10. Правые партии: Документы и материалы: 1905–1917 гг., т. 1–2. М., 1998.
11. Реєнт О., Сердюк О. Чорносотенці: український аспект (кінець XIX–1917 р.). *Український історичний журнал*. 2021. № 5. С. 91–99.
12. Rogger H. Jewish Policies and Right-Wing Politics in Imperial Russia. Univ of California Pr, 1986. 297 p.
13. Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 90–98.
14. Степанов С. А. Черная сотня в России (1905–1914 гг.). М., 1992. 544 с.
15. Степанов С. А. Чёрносотенцы: «революционеры наизнанку». *Полис: политические исследования*. 1999. № 1. С. 154–162.
16. Токаленко П. О. Дух свободи. Вплив революційних подій 1905–1907 років на формування внутрішньої атмосфери страху в суспільстві на півдні України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Історичні науки*. 2018. Т. 29(68), № 1. С. 39–44.
17. Токаленко П. О. «Чорна сотня». Діяльність монархічних організацій на півдні України в роки першої російської революції. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2017. Вип. 25. С. 46–53.
18. Цецик Я. П. Відображення діяльності чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. у документах державного архіву Рівненської області. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Історія. Політологія*. 2016. Вип. 15. С. 155–161.
19. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 2.
20. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 4.

21. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 5.
22. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 6.
23. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 7.
24. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 10.
25. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 12.
26. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 17.
27. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 18.
28. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 20.
29. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 21.
30. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 26.
31. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 29.
32. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 31.
33. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 32.
34. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 39.
35. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 40.
36. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 42.
37. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 43.
38. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 44.
39. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 45.
40. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 46.
41. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 47.
42. ЦДІАК України. Ф. 838. Оп. 4. Спр. 48.